

Wanda Tomicka

Ogrody Kazimierza Poniatowskiego w Warszawie

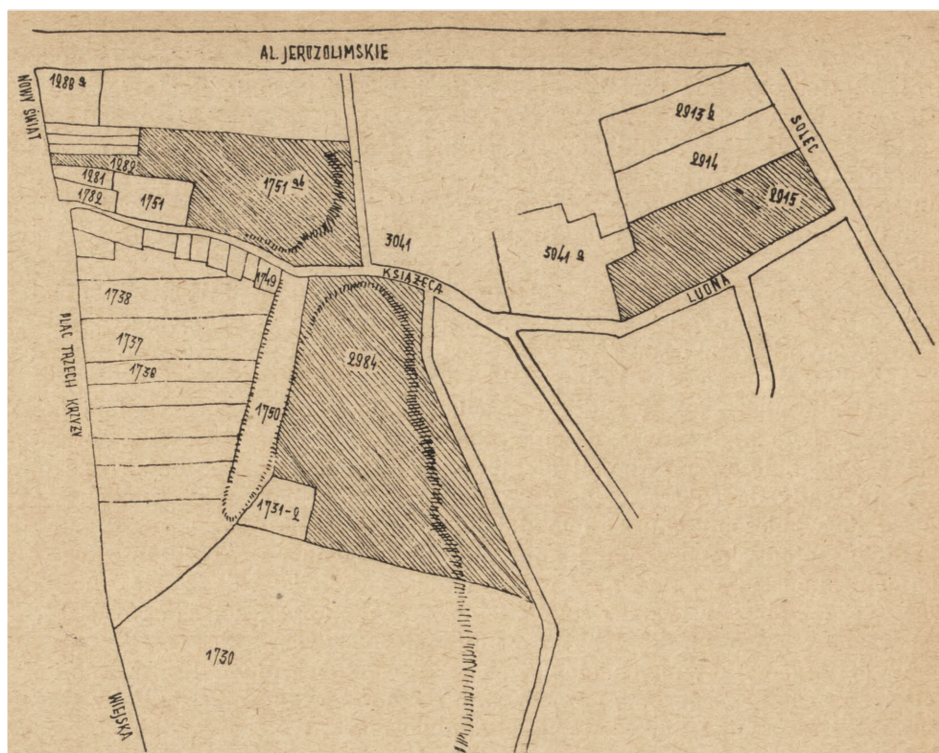
Ochrona Zabytków 6/4 (23), 228-239

1953

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ryc. 277. Usytuowanie ogrodów K. Poniatowskiego.
(w/g taryfy Świątkowskiego, 1852 r.)

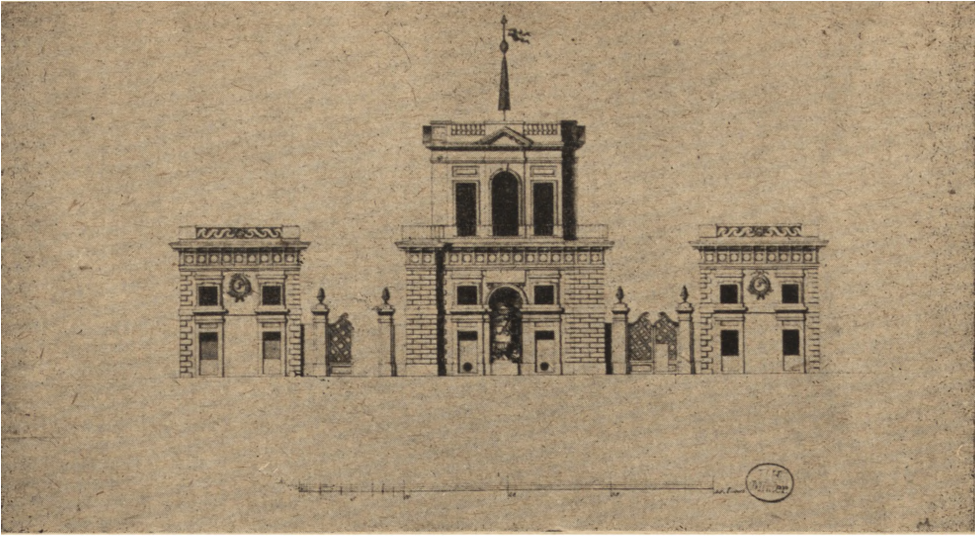
OGRODY KAZIMIERZA PONIATOWSKIEGO W WARSZAWIE

WANDA TOMICKA

W marcu 1953 przy okazji rozpoczęcia robót związanych z realizacją Centralnego Parku Kultury na terenie byłego ogrodu K. Poniatowskiego przy ul. Książęcej udostępniono jedną z zachowanych do dziś budowli podziemnych, będącą dziełem Szymona B. Zuga. Zanim dalsze losy tego zabytku zostaną rozstrzygnięte, warto przypomnieć jego pierwotny wygląd, a także całkowity obraz ogrodów Podkomorzego w Warszawie, tym bardziej, że były one znamienne dla swej epoki. Jednocześnie w wypadku ogrodów „na Książęcem” i „Górze” zachowało się sporo elementów wpływających na dzisiejsze ukształtowanie tych terenów.

Kazimierz Poniatowski, starszy brat króla i ex-podkomorzy W. K., założył w Warszawie aż trzy ogrody: na Solcu, na „Książęcem” i na „Górze”. Zasadniczą podstawą do odtworzenia obrazu tych ogrodów był zespół projektów z okresu ich realizowania w większości sygnowanych przez S. B. Zuga¹, opisy

¹ Projekty te, pochodzące ze zbioru graficznego Stanisława Augusta przechowywane są w Gabinetie Rycin Biblioteki U. W. Zespół dotyczący ogrodów Podkomorzego zawiera również wiele projektów niezrealizowanych, gł. pałacu, oranżerii łączonych z teatrem lub salonami i pawilonów ogrodowych.

Ryc. 278. Solec — fasada wsch. pałacu K. Poniatowskiego, później A. Sapiehy
(Gab. Ryc. B.U.W.)

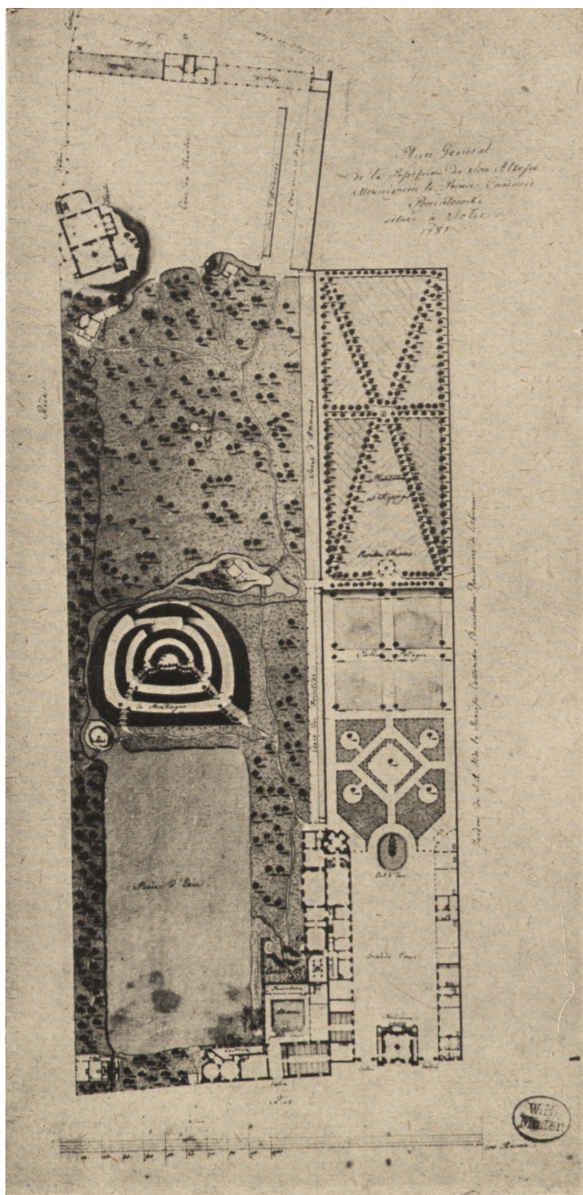
z epoki: Zuga, Bernoulli'ego, Coxa, Schultza, Karola de Ligne i Fortia de Piles¹, konfrontowane z widokami Zygmunta Vogla i J. Chr. Kamsetzera oraz z planami miasta.

Solec. Ogród ten leżał wzdłuż ul. Ludnej przy zbiegu jej z Solcem, na posesji oznaczonej później nr. hipot. 2915. Kształt posesji uwarunkowany był istniejącym tu kiedyś podziałem na role; składały się nań dwa prostokąty — większy, na narożu Ludnej i Solca (ok. 530×130 łokci warszawskich) na którym mieścił się park właściwy, i mniejszy, równoległy doń (ok. 375×60 łokci), zajęty przez zespół budynków pałacowych oraz ogród użytkowy. Ogród ten zakładany był od nowa. Zabudowa wykazana na planie Tirregaille'a nie ma związku z późniejszym rozplanowaniem. Data powstania określona jest przez Zuga na r. 1772, jednakże już Delineacja Hiża uwzględnia skrzydło pałacu (prawe).

Pałacyk składał się z „belwederku“ na rzucie kwadratowym, stojącego przy ul. Solec oraz dwóch skrzydeł biegnących w głąb i ograniczających wewnętrzny dziedziniec, dostępny od strony ulicy poprzez dwie bramy między belwederkiem i skrzydłami. Skrzydło prawe, jedno-traktowe, zawierało pomieszczenia

¹ Sz. B. Zug, Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w r. 1784 przez .... z przypisami F. M. Sobieszczańskiego (Kalendarz Powszechny, 1848). Opis ten został pierwotnie zamieszczony w dziele Hirszfelda, Theorie der Gartenkunst, Lipsk 1775—80; J. Bernoulli, Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Polen. Rückreise von St. Petersburg über Mietau und Warchau nach Berlin. Lipsk 1780; W. Coxe, Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Londyn 1784; Fr. Schultze, Reisen eines Liefländers von Riga nach Warschau. Berlin 1793; K. de Ligne, Oeuvres choisies, littéraires, historiques... Contenant des Mémoires sur la Pologne. Genewa 1809; Fortia de Piles, Voyage des deux Français en Allemagne, Danemarck, Suede, Russie et Pologne faite en 1790—92. Paryż 1796.

Ryc. 279. Sołec — plan ogrodu i rzuty budynków pałacowych z r. 1781. Nie sygnowany. (Gab. Ryc. B.U.W.)

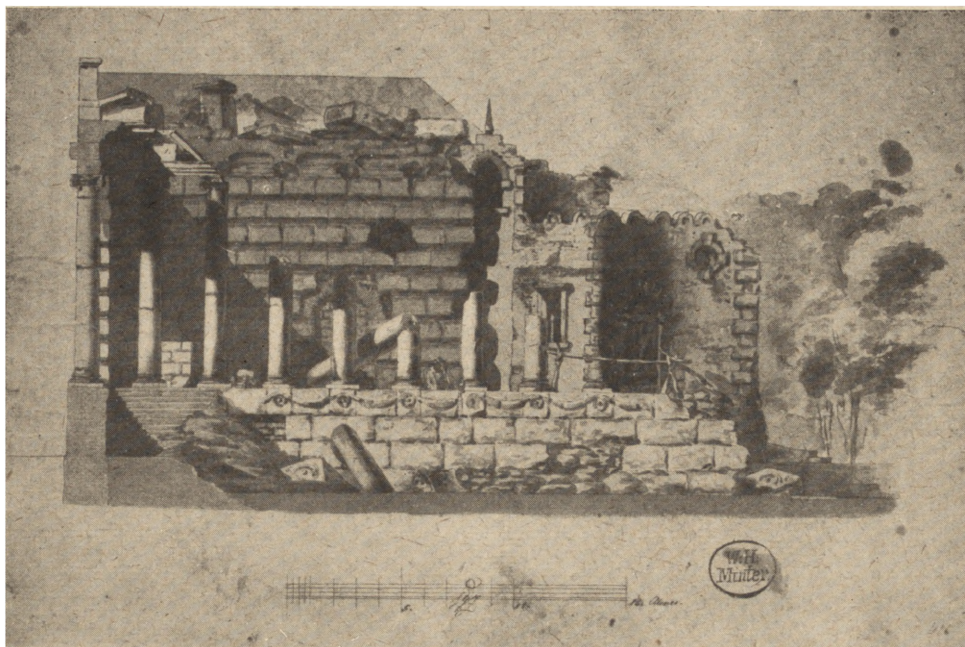
go stylu. Znaczną jego część zajmowała duża, prostokątna sadzawka, sztucznie wykopana. Elewacja ogrodowa budynku mieszczącego okrągłe salony, ukształ-

nia gospodarcze, mieszkania służbowe i ciepłarnie wysokie na dwie kondygnacje. Skrzydło lewe oraz dostawiony wzdłuż niego od strony ogrodu drugi trakt, zawierały pokoje reprezentacyjne, wśród nich: dwu-kondygnacyjną salę balową z galerią, ptaszarnią i łaźnią imitującą pomieszczenia podziemne, bogato ozdobioną stiukami i malowidłami. Do skrzydła tego przylegał jeszcze budynek leżący wzdłuż ul. Sołec, w którym poza pomieszczeniami gospodarszymi mieściła się powiązana z oborą pijalnia, a na pierwszym piętrze — dwa okrągłe salony dostępne tylko od strony ogrodu. Były one oświetlone z góry. Zdobiące je malowidła wyszły prawdopodobnie spod pędzla Antoniego Smuglewicza. O wystroju wnętrza pałacu brak danych, wiadomo tylko, że było ono zbytckowne i obfitywało w szereg cennych dzieł malarzkich¹.

Dziedziniec pałacowy zawarty między „belwederkiem“ i dwoma skrzydłami zamknięty był widokowo z czwartej strony fontanną i małym ogródkiem spacerowym; za nim położony był ogród użytkowy — oba rozplanowane symetrycznie.

Park właściwy — pierwszy wg. Zuga park angielski w Warszawie — reprezentował jeszcze fazę tego

¹ Bernoulli podaje, że widział tu: „Odczytanie wyroku“ — Rembrandta, „Dawid z głową Goliata“ — Guercina, „Nawiedzenie św Antoniego“ — Teniersa, (zakupione podobno od Triebła za 1000 dukatów), liczne pejzaże holenderskie.

Ryc. 280. Solec — S. B. Zug, projekt fasady sztucznej ruiny. (Gab. Ryc. B.U.W.)

towana była jako ruina. Wzdłuż niej, a jednocześnie nad brzegiem sadzawki ustawiono klasyczną kolumnadę także w postaci ruiny. Załamywała się ona pod kątem prostym wzdłuż drugiego brzegu sadzawki i przysłaniała jednocześnie części gospodarcze. W jednym z narożników sadzawki umieszczono drewniany „klekoczący” młyn, oczywiście bez znaczenia użytkowego. Między sadzawką a dalszą częścią ogrodu usypane było wzgórze, dość regularnie ukształtowane tarasami i obsadzone winoroślą. Ogród poprzecinany ścieżkami wijącymi się w różnych kierunkach i strumykiem z wysepką. Układ zadrzewienia dość rozproszony, gęściej grupowano tylko partie osłaniające ogrodzenie. Ustawiono tu jeszcze kilka chatek krytych słomą w typie chaty sentymentalnej z wnętrzami ozdabianymi stiukami, tapetami i płaskorzeźbami pseudo-chińskimi, kaflami fajansowymi itp. Na końcu ogrodu usytuowany był teatr, zewnątrz w postaci świątyni gotyckiej, wewnątrz — z widownią wznoszącą się stopniami. Poza dziedzińcem teatralnym, a także wzdłuż parku, na granicy z ogrodem użytkowym, ustawiono jeszcze kilka budynków: ananasarnie, figarnie itp.

Prace nad tym zespołem rozpoczęto co najmniej w r. 1771. Projekty pałacyku nie są sygnowane, podobnie jak ogólny plan posesji, datowany w r. 1781, który nosi wszelkie znamiona planu inwentaryzacyjnego. Projekty kolumnady w parku i fasady w postaci ruiny są sygnowane przez Zuga, opis zaś wnętrza teatru nasuwa przypuszczenie, że Zug także jest jego autorem, natomiast autorstwo pałacyku budzi wątpliwości. Jeżeli twórcą jest także Zug, to byłaby to jedna z pierwszych jego prac w Polsce.

W r. 1783—4 K. Poniatowski sprzedał ogród i pałac Aleksandrowi Sapięze. Po śmierci tegoż ogród zmieniał bardzo często właścicieli i używany był mię-

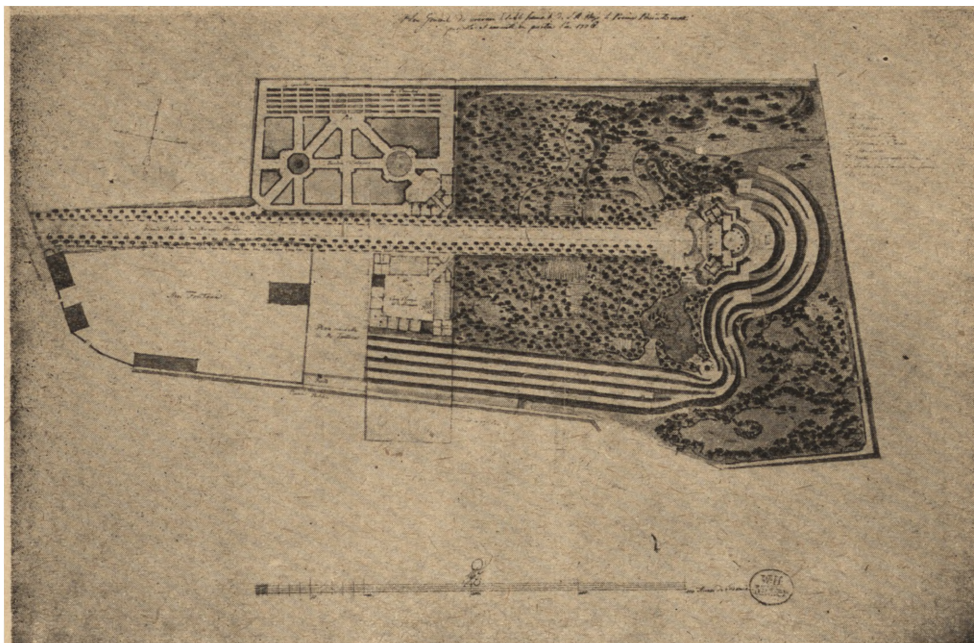
Ryc. 281. Solec — widok ogrodu wg. ryciny J. Chr. Kamsetzera z r. 1775.

dzy innymi na składy. W pierwszych latach XIX w. przestał istnieć „belweder“, skrzydła pałacu wzmiankowane są jeszcze ok. r. 1874; następnie teren został rozparcelowany pod zabudowę. Z zespołu tego nie pozostały żadne ślady.

„Na Książęcem“. Ogród „na Książęcem“ położony był na skarpie ponad ul. Dolną Smolną, między wąwozem rzeczki Żurawki (późniejszej ul. Książęcej), a ogrodem Mniszchów, następnie Potockich (dziś teren Muzeum Narodowego), na miejscu dawnej cegielni królewskiej. (Posesja nr. hipot. 1282 i 1751 lit. „a“ i „b“).

Teren łączył się z Nowym Światem szerokim dojazdem. Przy rozplanowaniu ogrodu wykorzystano niektóre elementy naturalnego ukształtowania terenu: dwa bastiony skarpy wysunięte ku wschodowi, mały wąwóz równoległy do północnej granicy ogrodu oraz sadzawkę położoną pod skarpą. Projekt ogrodu z r. 1776 przewidywał szeroką, poczwórną aleję prowadzącą od Nowego Świata aż do brzegu skarpy, na której miał być usytuowany pałac. (Gab. Ryc. Bibl. Uniw. Warsz. 114/Jeż. 266). Założenie to nie zostało wykonane. Realizacja ogrodu przebiegała zgodnie z następnym projektem — nie datowanym — który uwzględniał jednocześnie teren ogrodu na „Górze“. (Gab. Ryc. B. U. W. 115/Jeż. 267). Na wysuniętym bastionie skarpy w pobliżu Książęcej wzniesiono wieżyczkę minaretu tureckiego otoczoną kręgiem ostrołukowych arkad, a w pobliżu niej domek mieszczący kuchnię, wykonany wg. projektu Zuga, uważanego dotąd za „kuchnię w Jabłonce“ (Gab. Ryc. 263/Jeż. 132). Korytarz podziemny łączył ją z salonem-rotundą zw. w projektach „Eliseum“.

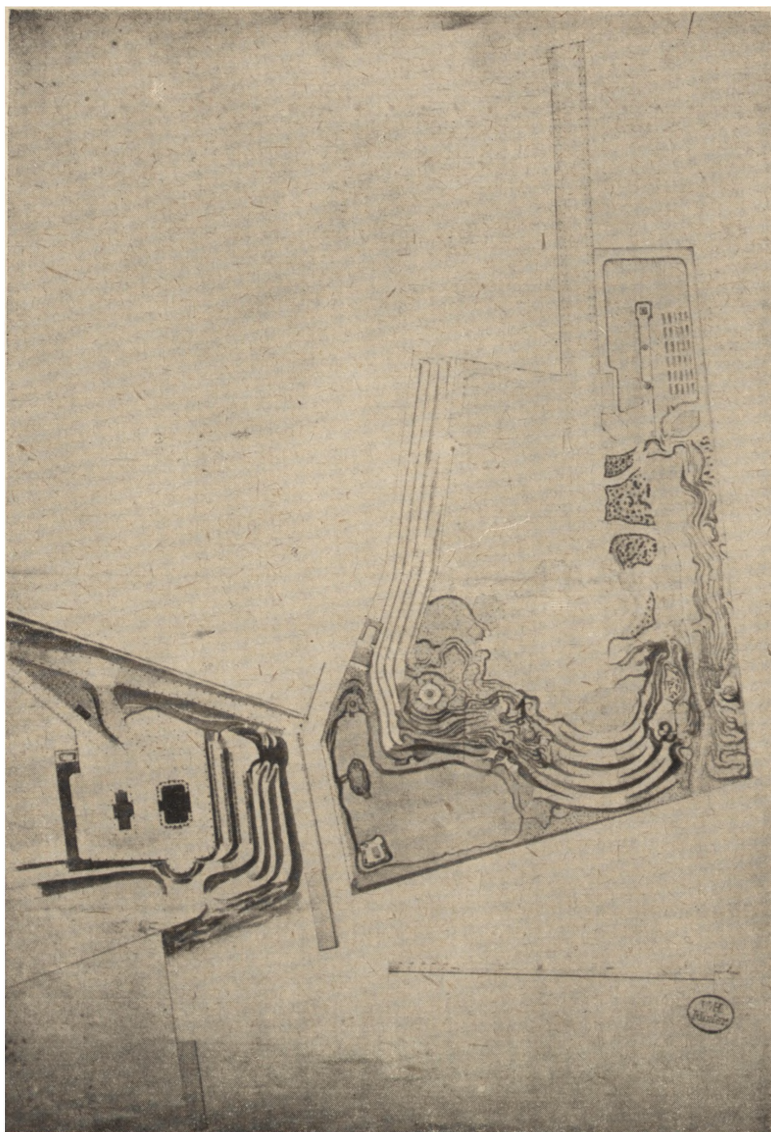
W zbrocze małego wąwozu wbudowana była grotta z „sączącymi się stru-

Ryc. 282. „Książęce“ — S. B. Zug, projekt ogrodu z r. 1776. Niezrealizowany (Gab. Ryc. B.U.W.)

mykami i ławami z mchów“, połączona z paroma gabinetami. Mury groty zachowały się do dziś (obecnie na terenie Muzeum Wojska). Teren pod skarpą zajmowała duża sadzawka. Na wysepkach jej w małych pawilonikach mieściła się słynna „małpia kolonia“ Podkomorzego. W pobliżu jej istniał mały, użytkowy folwarczek, a także druga sztuczna grotka z kaskadą. Grotka ta łączyła się z „eliseum“, które jest niewątpliwie najbardziej atrakcyjną pozostałością ogrodu na „Książęcem“. Zasadniczy plan tej budowli zgodny jest z zachowanymi projektami Zuga. (Gab. Ryc. B.U.W. 137/Jeż. 268, 140/Jeż. 269 i 141/Jeż. 270). Rotunda o średnicy ponad 7 m przykryta jest kopułą; łączna wysokość pomieszczenia wynosi ok. 10 m. Do rotundy otwierają się cztery głębokie wnęki, dając w rzucie układ czworoliścia. Nie zachowały się żadne elementy pierwotnego wystroju wnętrza znane nam z opisów jak: zdobione wnęki kolumny ze sztucznego marmuru, freski i ławy, kasetony kopuły, drzwi, nadproża, kominek, wreszcie wsporniki, na których ustawione były popiersia cesarzy rzymskich. Dają się tylko zauważyć ślady profilowania portali i niszy po kominku. Ściany są obecnie obrzucone tynkiem, pochodzącym prawdopodobnie z okresu okupacji 1939—44, kiedy budowla była wykorzystywana przez Niemców jako schron. Być może z tego także okresu pochodzi przebicie wejścia do sali na wprost istniejącego do dziś korytarza wejściowego oraz ścianka parawanowa osłaniająca jego wylot na skarpę. Sala otoczona jest dookoła korytarzem o układzie zgodnym z pierwotnym projektem. W korytarzu tym wyraźnie wyodrębnione są dwie części: zachodnia — w kształcie regularnego półkola, dzielona pilastrami i wschodnia — nieco nieregularna. Część zachodnia, użytkowana pierwotnie jako „kredens“, łączy się z podobnym pomieszczeniem

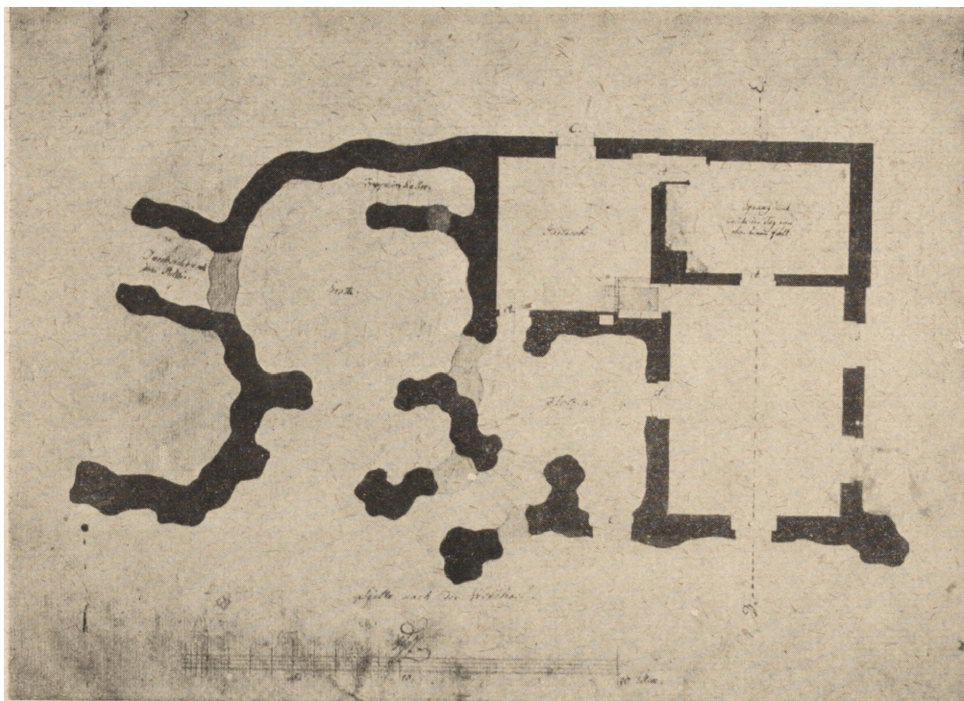

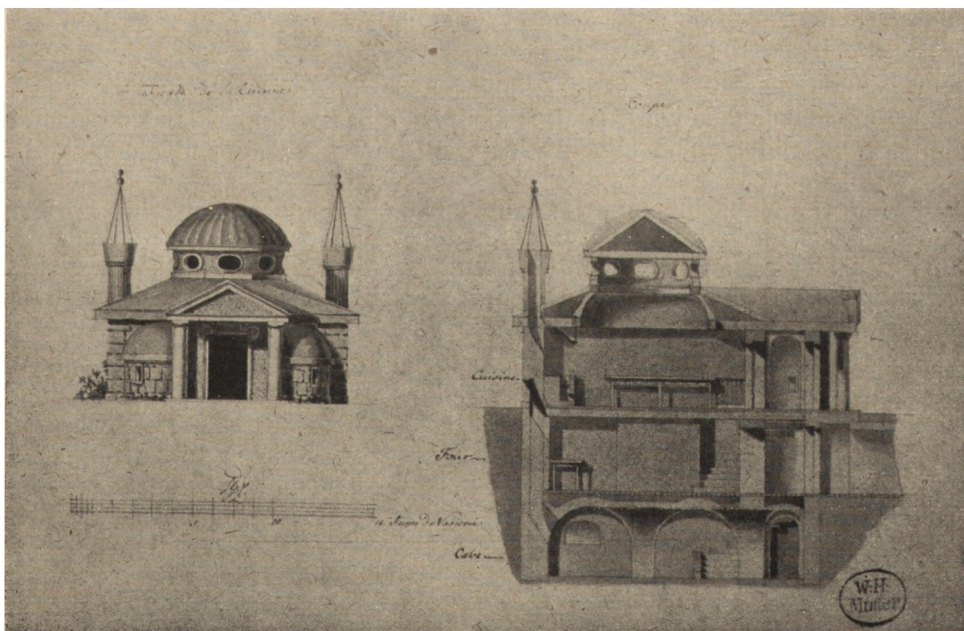
Ryc. 283. „Książęce“ — plan ogrodu odpowiadający realizacji.
 1. położenie zachowanej sali podziemnej tzw. „eliseum“; 2. położenie zachowanej grotty w małym wąwozie. (Gab. Ryc. B.U.W.)

na wyższym poziomie, na ścianach którego zachowały się ślady pierwotnego malowania (pionowe pasy w kolorach: kremowym, żółtym i czerwono-brązowym), a następnie z korytarzem podziemnym biegnącym w kierunku kuchni na skarpie. Korytarz kuchenny zachował się w dwóch odcinkach; przyległym bezpośrednio do budowli oraz końcowym (ok. 23 m dł.), część środkowa uległa zniszczeniu. Część wschodnia korytarza otaczającego salę przebiega tylko na niższym poziomie. Był on charakterem dostosowany do sąsiadującej z nim w. w.

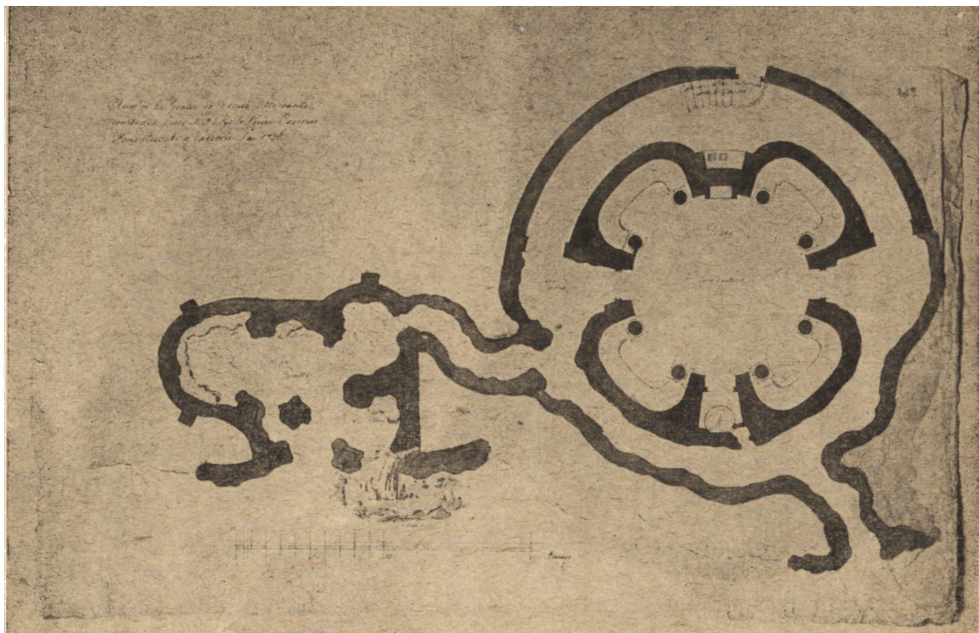

Ryc. 284. „Książęce“ — grota położona w małym wąwozie, projekt S. B. Zuga (Gab. Ryc. B.U.W.)

Ryc. 285. „Książęce“ — Kuchnia, projekt S. B. Zuga (Gab. Ryc. B.U.W.)

Ryc. 286. „Książęce“ — Sztuczna grota i „Eliseum“ wykonane w r. 1776/7, projekt S. B. Zuga. (Gab. Ryc. B.U.W.)

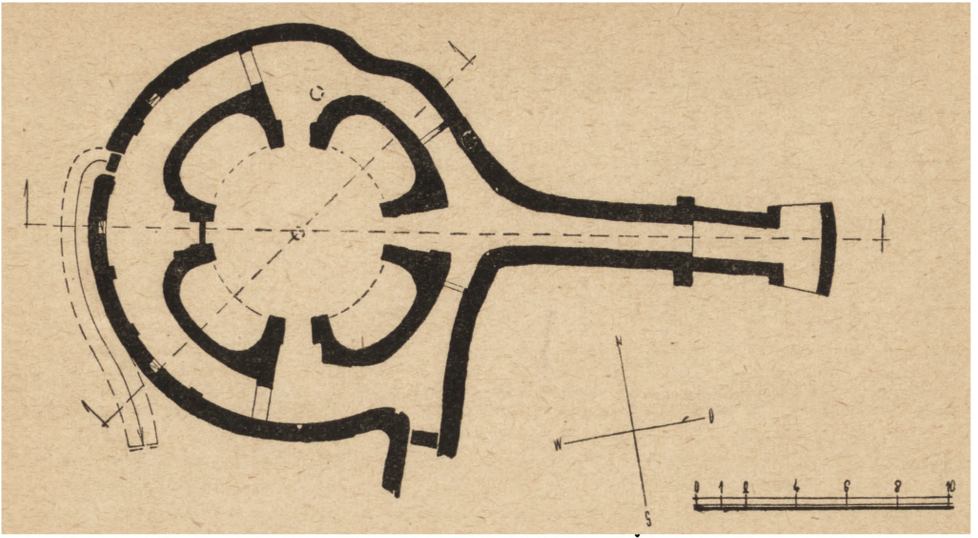
sztucznej groty z kaskadą i posiadał podobną wyprawę ścian imitującą naturalną pieczarę. Ślady tej wyprawy zachowały się. W miejscu, w którym według projektu Zuga winno być połączenie z grota, istnieje zamurowany otwór. Po częściowym przebiciu jego stwierdzono ślad zawalonego sklepienia.

Ogólny stan budowli jest na tyle dobry, że bez większych trudności może ona być odrestaurowana. Piękne położenie terenu, nie zmieniona rzeźba krajobrazu, wreszcie zachowanie się innych fragmentów tego ogrodu jak sadzawka, grota w małym wąwozie i resztki minaretu, narzucają myśl o rekonstrukcji tego ogrodu, tym bardziej, że na terenie Warszawy żaden z licznych niegdyś ogrodów sentymentalnych nie przetrwał. W każdym razie projektanci Centralnego Parku Kultury powinni mieć na uwadze istniejące zabytki.

„Na Górze“. Trzeci ogród Podkomorzego leżał po przeciwnej stronie ul. Książęcej i rozciągał się wzdłuż skarpy w kierunku południowym oraz w głąb ku ul. Wiejskiej (posesja nr. hipot. 1730, 2984 i 2992). Jego zachodnią granicą był mały wąwóz biegnący od Książęcej ku płd.-zach. Obszar poza nim, w kierunku Nowego Świata (obecnie ogród Instytutu Głuchoniemych) wraz z zachowanym do dziś tzw. „pałacykiem“, który legenda warszawska lubi łączyć z ogrodami Podkomorzego, należał do Domnika Merliniego, architekta królewskiego (posesja nr. 1737¹). Ogród — podobnie jak oba poprzednie — zakładany

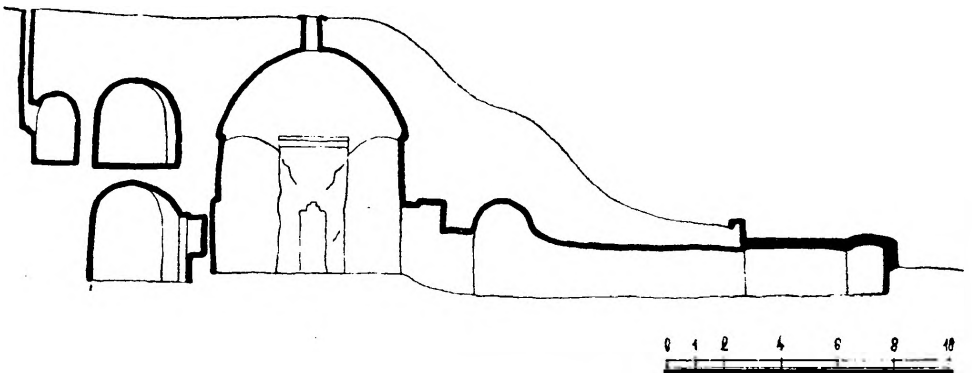
¹ Plan tej posesji uwzględnia rzut „pałacyku“ oraz układ ogrodu (Gab. Ryc. — Zb. Król., P. 187, nr 60).

Ryc. 287. „Książęce“ — „Eliseum“, rzut pierwszej kondygnacji. Inwentaryzacja z r. 1953 (mgr arch. T. Tomicki).

był od nowa. Zabudowania skoncentrowano na naturalnym tarasie ponad ul. Książącą. Ok. r. 1779 wzniesiono tu drewnianą austerię wg. projektu Zuga (tzw. „gospoda na Nowym Świecie“ Gab. Ryc. B.U.W. 109—112/Jeż. 221—224), przerobioną następnie na mieszkanie K. Poniatowskiego. W pobliżu niej usytuowano nieduży dom z pomieszczeniami reprezentacyjnymi i remizę, zaś na skoku małego wąwozu, na potężnym cokole — budynek późniejszej „łóży masonskiej“. W ogrodzie użytkowym istniały jeszcze oranżeria, ananasarnie i wielka ujeżdżalnia. Zbocze od strony ul. Książęcej ukształtowane było tarasami. Taras górny obsadzono drzewami tworzącymi kilka altan-gabinetów. Wzdłuż skarpy od strony wschodniej rozciągał się długi staw ze strumykiem. Od austerii w kierunku ul. Wiejskiej prowadziła szeroka aleja dojazdowa wysadzana drzewami.

Ryc. 288. „Książęce“ — „Eliseum“, przekrój. Inwentaryzacja z r. 1953.

Ryc. 289 i 290. „Książęce“ — „Eliseum“. Sciana oddzielająca „kredens“ i nisza po kominku. Stan z r. 1953.

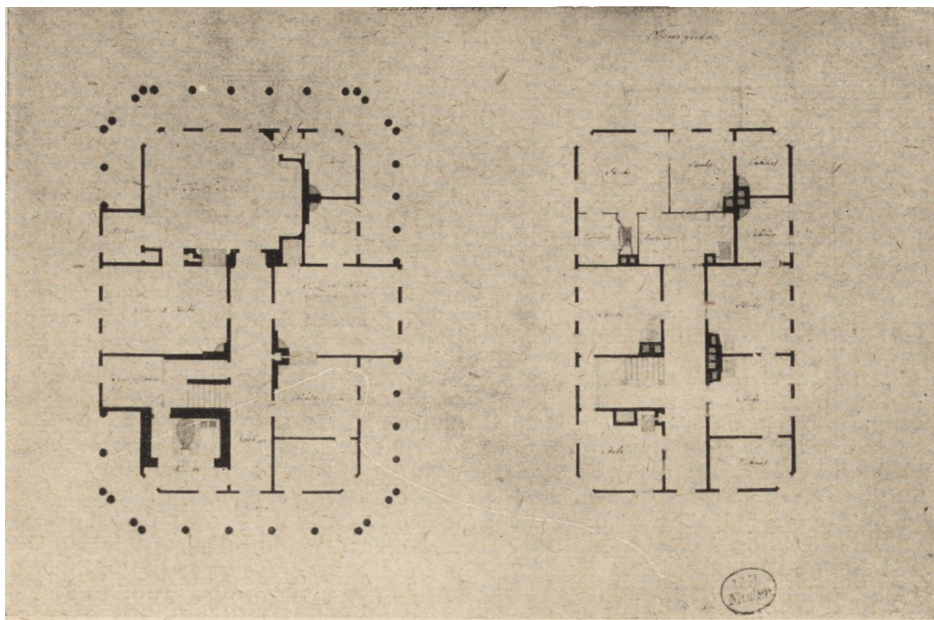
Po śmierci Podkomorzego posesja należała do Klemensa Berneaux następnie do Dominika Radziwiłła; dzierżawiona była przez Szymona Chovot, który urządził tu ogród rozrywkowy „Frascati“. Nazwa ta utrzymała się do dziś. Właścicielami byli następnie m. in. Nowosilcow, gen. Rautenstrauch, wreszcie Branicy, którzy w budynku „łóż masońskiej“ utrzymywali muzeum zoologiczne. Około poł. XIX w. na fundamentach oberży wzniesiono nowy budynek i połączono go z sąsiednim członem, stanowiącym dziś część środkową powstałego w ten sposób kompleksu i mieszczącym główne wejście z gankiem kolumnowym. Po zniszczeniach ostatniej wojny budynki te odrestaurowane zostały wg. projektu inż. arch. Z. Karpińskiego i T. Zielińskiego. Użytkowane są obecnie przez Państwowe Muzeum Ziemi.

Na miejscu ogrodu użytkowego powstał w XIX w. pałac Branickich wg. projektu Leonarda Marconiego, w którym w okresie międzywojennym mieściła się Ambasada Francuska. Zniszczony w czasie wojny nie został on już odbudowany. Istnieje natomiast dawna „łóża masońska“ i mieści w sobie dziś pracownię architektoniczną prof. B. Pniewskiego.

Teren otaczający budynki dawnej oberży i „łóż“ został włączony już do Centralnego Parku Kultury i Wypoczynku i był pierwszym etapem realizacji tego założenia. Projektanci i kierownictwo C. P. K. i W. za mało uwzględniają zabytkowy charakter terenów byłych ogrodów Podkomorzego.

Teren ogrodu na Solcu nie zachował żadnych elementów zabytkowych i odtwarzanie ich byłoby z wielu względów niewłaściwe. Pomijanie tego ogrodu w projekcie Centralnego Parku Kultury jest słuszne. Inaczej natomiast

Ryc. 291. „Góra“ — austeria. Rzut parteru i I piętra, projekt S. B. Zuga
(Gab. Ryc. B.U.W.).

przedstawia się sprawa „na Książęcem“, gdzie zachowały się nie tylko elementy układu plastycznego terenu jak np. bastiony, skarpy, mały wąwóz i resztki sadzawki, ale także niektóre budowle: Eliseum, grota w małym wąwozie oraz szczątki wieżyczki minaretu.

Restauracja Eliseum jeszcze w obecnej chwili nie będzie nasuwała wiele trudności, natomiast pozostawienie tego zabytku w dalszym ciągu bez opieki i należytego zabezpieczenia może go doprowadzić do rychłej ruiny.

Grota w małym wąwozie jest na razie niedostępna ze względu na użytkowanie jej przez Muzeum Wojska na magazyny i stąd stan jej zachowania jest niewiadomy. W każdym razie mały wąwóz należący kompozycyjnie do ogrodu nie powinien być od niego odłączony, jak to ma miejsce w chwili obecnej.

Sprawa ogrodu „na Książęcem“ poruszana była dwukrotnie na kolegium Urzędu Konserwatorskiego na m. st. Warszawę w kwietniu i maju 1953. Zajęto wtedy stanowisko, że przy opracowywaniu tej części Parku Kultury konieczne jest nawiązanie do form historycznych oraz restaurowanie istniejących obiektów zabytkowych, a nawet wskazane odbudowanie obiektów zniszczonych. Dzięki temu Warszawa odzyskałaby chociaż jeden ogród znamionujący epokę Oświecenia, który byłby jednocześnie właściwym sąsiedztwem dla gmachu Muzeum Narodowego.

Odnosnie b. ogrodu na „Górze“ można by pod adresem projektantów wyrazić życzenie ściślejszego nawiązania do form zabytkowych przy opracowaniu tarasu ponad skarpy głównie pomiędzy budynkami dawnej „oberży“ i tzw. „łóży masońskiej“.